

An Educational Analysis of Ruku and Sujud in Individual and Social Development

Reza Shakeri roudbaraki[✉] , Majid Toroghi[†] , and Hamid Jzayri[‡]

^١. Lecturer at Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: razashakeriroadbaraki@gmail.com

^٢. Department of Educational Jurisprudence Studies, Faculty of Jurisprudence and Principles, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: majidtoroghi4@gmail.com

^٣. Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: jazayeri@almustafa.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received ١٠ June ٢٠٢٦

Received in revised form ٠٦
July ٢٠٢٦

Accepted ١٤ August ٢٠٢٦

Available online ٢١ September
٢٠٢٦

Keywords:

Ruku,
Sujud,
Islamic education,
individual development,
social development.

ABSTRACT

Objective: This study examines the educational dimensions of the jurisprudential rulings governing ruku' (bowing) and sujud (prostration) in Islamic prayer, and their effects on individual and social development. As a central pillar of Islam, prayer comprises jurisprudential rulings that, when properly understood, can serve as effective means of personal and social cultivation. This study focuses on the educational dimensions of the two components of prayer: ruku' and sujud.

Method: Using a descriptive-analytical method and drawing on jurisprudential, hadith, and educational sources, the study analyzes the rulings pertaining to ruku' and sujud and their educational implications. Its central research question is how the jurisprudential rulings governing ruku' and sujud can function as a comprehensive educational framework for personal cultivation and social development. The study proceeds from the hypothesis that, beyond their devotional dimension, ruku' and sujud constitute valuable practices in humility, discipline, self-knowledge, and connection with God, thereby contributing to the formation of a cohesive and committed society.

Results: The findings indicate that, by emphasizing humility, obedience, discipline, and connection with God, ruku' and sujud can serve as powerful means of personal and social cultivation. These jurisprudential practices can contribute to the formation of a religiously oriented and socially advanced society by fostering harmony, promoting equality, and strengthening ethical values.

Conclusions: Ruku' and sujud are not merely devotional acts; they may also be understood as comprehensive educational practices that cultivate individual and social dimensions of human development. Their jurisprudential rulings contribute to humility, discipline, equality, and social solidarity. Proper observance of these components of prayer can help foster a society characterized by humility, order, and commitment to divine values.

Cite this article: Shakeri roudbaraki, Reza., Toroghi, Majid., & Jzayri, Hamid. (٢٠٢٦). An Educational Analysis of Ruku and Sujud in Individual and Social Development. *Educational Jurisprudence Studies*, ١٣(٢٥), ١٢٠٤. <https://doi.org/10.22034/mft.2026.23360.1027>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/mft.2026.23360.1027>

Introduction

Within the broader framework of Islamic teachings, prayer, as one of the fundamental pillars of the faith, holds a distinctive position. It is more than a devotional act; it also provides a context for individual and social cultivation and self-development. Among the principal components of prayer are ruku' (bowing) and sujud (prostration), whose jurisprudential rulings carry profound educational implications. This study examines the educational dimensions of the rulings governing ruku' and sujud in prayer and their influence on individual and social development. Ruku', as an expression of humility and submission before God, and sujud, as an opportunity to contemplate the grandeur of creation, can play a significant role in shaping human character and fostering a relationship with the Creator.

Understanding the educational dimensions of these two components of prayer not only facilitates a deeper comprehension of jurisprudential rulings but also paves the way for cultivating a religious, committed, and balanced generation. Accordingly, the present study aims to analyze the educational aspects of the rulings pertaining to ruku' and sujud and to elucidate their role in individual and social development. By relying on jurisprudential, traditional (hadith), and educational sources, this research endeavors to clarify the pedagogical implications and effects of these practices.

In conjunction with self-knowledge and awareness, prayer instills in the practitioner a profound resilience that enables them to overcome life's tribulations and adversities. Devout individuals exhibit steadfastness akin to a mountain when facing hardships, whereas those who neglect prayer often lack the fortitude to endure even minimal adversity. Imam al-Sadiq (as) stated: "What prevents one of you, when overwhelmed by worldly grief, from performing ablution, proceeding to the mosque, and offering two units (rak'ahs) of prayer, supplicating to God to alleviate their sorrow? Have you not heard God say: 'Seek help through patience and prayer' (Al-Baqarah: ٤٥). Within this context, ruku', as a fundamental component of prayer, possesses profound pedagogical implications. From an individual perspective, it fosters humility, submission, and self-cultivation; from a social perspective, it contributes to the formation of a modest, disciplined, and committed society.

This study demonstrates how the jurisprudential rulings governing ruku' can function as a comprehensive educational framework. The findings indicate that ruku' in prayer is not merely a devotional act; it also serves as a practice in humility and discipline in both individual and social life. From a jurisprudential perspective, ruku' is subject to specific rulings and conditions, each of which may have profound educational implications. Imam al-Sadiq (as) emphasized the significance of ruku', stating: "Ruku' expresses servitude, while sujud manifests the abundance of divine lordship" (Shaykh al-Saduq, ١٣٩٨, vol. ٢, p. the significance of ruku', stating: "Ruku' expresses servitude, while sujud manifests the abundance of divine lordship" (Shaykh al-Saduq, ١٣٩٨, vol. ٢, p. ٦٢١). This narration presents ruku' as a symbol of submission and devotion to God.

Method

Using a descriptive-analytical method and drawing on jurisprudential, hadith, and educational sources, the study analyzes the rulings pertaining to ruku' and sujud and their educational implications. Its central research question is how the jurisprudential rulings governing ruku' and sujud can function as a comprehensive educational framework for personal cultivation and social development. The study proceeds from the hypothesis that, beyond their devotional dimension, ruku' and sujud constitute valuable practices in humility, discipline, self-knowledge, and connection with God, thereby contributing to the formation of a cohesive and committed society.

Results

The findings indicate that, by emphasizing humility, obedience, discipline, and connection with God, ruku' and sujud can serve as powerful means of personal and social cultivation. These jurisprudential practices can contribute to the formation of a religiously oriented and socially advanced society by fostering harmony, promoting equality, and strengthening ethical values.

Conclusions

۱. Educational analysis of the jurisprudential rulings on *ruku'* (bowing):

Ruku' is the act of bowing to a prescribed degree during prayer with the intention of seeking closeness to God.

- a. Its obligatory observance in obligatory prayers helps strengthen faith, one's relationship with God, devotion, and discipline.
- b. The conditions for its validity, including stillness (*tuma'ninah*) and the prescribed degree of bowing, foster attentiveness and self-regulation.
- c. The prescribed *ruku'* supplication, *Subhāna rabbiyal-ʿazīm* ("Glory be to my Lord, the Most Great"), strengthens concentration, gratitude, and a heartfelt connection with God.

۲. Educational dimensions of *ruku'*:

- a. Physical: It may support spinal health and improve blood circulation.
- b. Psychological: It fosters reverence and humility while helping to reduce arrogance.
- c. Social: In congregational worship, it expresses unity and promotes discipline, coordination, and social cohesion.

۳. Educational analysis of the jurisprudential rulings on *sujud* (prostration):

Sujud is the act of placing the forehead on the ground during prayer with the intention of seeking closeness to God.

- a. Physical: It may support blood circulation and brain health.
- b. Psychological: It cultivates humility and strengthens self-esteem.
- c. Social: In congregational worship, it expresses unity and promotes a culture of humility.

۴. The role of *ruku'* and *sujud* in individual development:

- a. Physical effects: They may support physical health and cognitive functioning.
- b. Psychological effects: They may reduce self-conceit and foster humility.
- c. Spiritual effects: They strengthen faith and foster closeness to God.

- . The role of *ruku`* and *sujud* in social development:
 - a. They affirm social equality by representing the equal standing of worshippers before God.
 - b. Through synchronized movements, they foster empathy and social cohesion.

تحلیل تربیتی رکوع و سجود در رشد فردی و اجتماعی

رضا شاکری رودبارکی^۱، مجید طرقي^۲، و حمید جزایری^۳

۱. نویسنده مسئول، عضو هیأت علمی جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران. رایانامه: razashakeriroadbaraki@gmail.com

۲. استادیار، گروه فقه تربیت، مجتمع فقه، جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران. رایانامه: majidtoroghi40@gmail.com

۳. دانشیار. عضو هیأت علمی جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران. رایانامه: jazayeri@almustafa.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

کلیدواژه‌ها:

رکوع،

سجود،

تربیت اسلامی،

رشد فردی،

رشد اجتماعی.

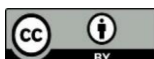
هدف: این پژوهش با هدف بررسی آثار و دلالت‌های تربیتی احکام فقهی رکوع و سجود در نماز و تأثیر آن بر رشد فردی و اجتماعی انجام شده است. نماز به‌عنوان رکن اساسی دین اسلام، افزون بر جنبه عبادی، نظامی جامع برای تربیت و تعالی انسان به شمار می‌رود. در این میان، رکوع و سجود به‌عنوان دو رکن مهم نماز، دارای احکام فقهی‌اند که در صورت درک صحیح، می‌توانند نقش مؤثری در خودسازی و شکل‌گیری جامعه‌ای متعهد و منسجم ایفا کنند. **روش پژوهش:** پژوهش حاضر با روش تحلیلی توصیفی و با استناد به منابع معتبر فقهی، روایی و تربیتی به بررسی ابعاد تربیتی این دو رکن پرداخته است. سؤال اصلی آن است که دلالت‌های تربیتی فردی و اجتماعی احکام فقهی رکوع و سجود چیست؟ فرضیه پژوهش بر این امر استوار است که این دو عمل، افزون بر جنبه عبادی، تمرین‌هایی ارزشمند برای تواضع، نظم، خودشناسی، خضوع و انضباط فردی هستند و در نتیجه، به ایجاد جامعه‌ای همبسته و متعهد به ارزش‌های الهی کمک می‌کنند.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که رکوع با تأکید بر فروتنی، اطاعت و نظم، و سجود با ایجاد فرصتی برای تفکر، خودکوچک‌بینی و تقرب به خداوند، ابزارهایی قدرتمند برای رشد فردی و اجتماعی به شمار می‌روند. از منظر فردی، این اعمال باعث تقویت ایمان، خودکنترلی، صبر و سپاس‌گزاری می‌شوند و از منظر اجتماعی، با ایجاد هماهنگی در نماز جماعت، ترویج برابری و تقویت ارزش‌های اخلاقی، به شکل‌گیری جامعه‌ای دین‌مدار و متمدن کمک می‌نمایند. همچنین، احکام فقهی مرتبط با شرایط صحت رکوع و سجود، همچون طمأنینه، نیت و کیفیت ذکر، دارای دلالت‌های تربیتی مهمی هستند که در پرورش دقت، تمرکز و مسئولیت‌پذیری تأثیرگذارند. در نهایت، رکوع و سجود نه تنها اعمالی عبادی، بلکه نظام‌های تربیتی جامعی هستند که می‌توانند الگویی برای زندگی فردی و اجتماعی متوازن و متعهد ارائه دهند.

نتیجه‌گیری: رکوع و سجود نه تنها اعمال عبادی، بلکه نظام‌های تربیتی جامع برای پرورش ابعاد فردی و اجتماعی هستند. این احکام فقهی به تقویت فروتنی، نظم، برابری، و همبستگی اجتماعی کمک می‌کنند. اجرای صحیح این ارکان نماز، جامعه‌ای متواضع، منظم، و متعهد به ارزش‌های الهی شکل می‌دهد.

استناد: شاکری رودبارکی، رضا؛ طرقي، مجید؛ و حمید، جزایری (۱۴۰۵). تحلیل تربیتی رکوع و سجود در رشد فردی و اجتماعی. *مطالعات فقه تربیتی*، ۱۳ (۲۵)، ۲۰-۲۱.

<https://doi.org/10.29253/2783-2260.13.25.20-21>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمية.

مقدمه

در سپهر معارف اسلام، نماز به عنوان یکی از ارکان اساسی دین، جایگاه ویژه‌ای دارد و فراتر از یک عبادت صرف، بستری مناسب برای تربیت و خودسازی فردی و اجتماعی به شمار می‌رود. از جمله ارکان مهم نماز، رکوع و سجود هستند که احکام فقهی مرتبط با آن‌ها، دلالت‌های تربیتی عمیقی را در بر دارد. این جستار به بررسی ابعاد تربیتی احکام فقهی رکوع و سجود در نماز و تأثیر آن بر رشد فردی و اجتماعی می‌پردازد. رکوع، به عنوان نمادی از فروتنی و خضوع در برابر ذات الهی، و سجود، با ایجاد فرصتی برای تفکر و تأمل در عظمت آفرینش، می‌تواند نقش مؤثری در شکل‌دهی شخصیت انسان و پیوند او با خالقش ایفا کند. شناخت ابعاد تربیتی این دو رکن نماز، نه تنها به درک بهتر احکام فقهی کمک می‌کند، بلکه راهگشایی برای تربیت نسلی دین‌دار، متعهد و متوازن خواهد بود. لذا، پژوهش حاضر با هدف تحلیل تربیتی احکام فقهی رکوع و سجود و تبیین نقش آن‌ها در رشد فردی و اجتماعی، به بررسی این موضوع مهم می‌پردازد و تلاش می‌نماید تا با تکیه بر منابع فقهی، روایی و تربیتی، آثار و دلالت‌های تربیتی این موضوع را روشن سازد.

نماز، در کنار معرفت و آگاهی از خود، قدرتی در نمازگزار ایجاد می‌کند که او را بر معضلات و سختی‌های زندگی پیروز می‌سازد. انسان‌های اهل نماز، همچون کوه در برابر مصائب مقاومت می‌کنند، در حالی که افراد بی‌نماز، تحمل کمترین سختی‌ها را ندارند. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «چه مانعی دارد که چون یکی از شما غم و اندوهی از غم‌های دنیا بر او درآمد وضو بگیرد و به مسجد برود و دو رکعت نماز بخواند و برای رفع اندوه خود، خدا را بخواند مگر نشنیده‌ای که خدا می‌فرماید: «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» (بقره: ۴۵). در این میان رکوع به عنوان یکی از ارکان اساسی نماز، دارای دلالت‌های عمیق تربیتی است که از منظر فردی موجب تقویت فروتنی، خضوع و خودسازی می‌شود و از منظر اجتماعی به ایجاد جامعه‌ای متواضع، منظم و متعهد کمک می‌کند. این جستار نشان می‌دهد که چگونه احکام فقهی رکوع می‌تواند به عنوان یک نظام تربیتی جامع عمل کند. یافته‌ها حاکی از آن است که رکوع در نماز نه تنها یک عمل عبادی، بلکه تمرینی برای تواضع و انضباط در زندگی فردی و اجتماعی است. رکوع در نماز از منظر فقهی دارای احکام و شرایط خاصی است که هر یک از آنها می‌تواند تأثیرات تربیتی عمیقی بر جای بگذارد. امام صادق علیه السلام در اهمیت رکوع می‌فرماید: «الرُّكُوعُ تَوْضِيحُ الْعُبُودِيَّةِ، وَ السُّجُودُ اسْتِغَاثَةُ الرَّبُّوبِيَّةِ» (شیخ صدوق، ۱۳۹۸: ۶۲۱/۲). این روایت نشان‌دهنده جایگاه رکوع به عنوان نماد بندگی و عبودیت است.

پیشینه پژوهش

موضوع نماز و آثار تربیتی آن، از دیرباز مورد توجه اندیشمندان و علمای اسلامی بوده است و در طول تاریخ، آثار متعددی در زمینه فقه، تفسیر، اخلاق و تربیت اسلامی به نگارش درآمده‌اند که به طور مستقیم یا غیرمستقیم، به موضوع نماز و آثار تربیتی آن پرداخته‌اند. در تفسیر و تبیین نماز صدها کتاب، رساله و مقاله به رشته تحریر در آمده به نحوی که بسیاری از بزرگان دین و علمای اسلامی و پژوهشگران علوم دینی به نحوی در رابطه با تبیین این واجب الهی بر خود فرض دیده‌اند که به میزان شناخت و معرفت خویش، نوشته‌ای در این زمینه از خود به یادگار گذارند که در ذیل به تعدادی از مهم‌ترین این موارد اشاره می‌کنیم.

کتاب *سر الصلاة* اثر امام خمینی علیه السلام یکی از مهم‌ترین آثار عرفانی ایشان است که به بررسی اسرار باطنی و معنوی نماز از منظر عرفان اسلامی می‌پردازد. این کتاب که با نام کامل «سر الصلاة: صلاة العارفين و معراج السالكين» شناخته می‌شود، نماز را نه صرفاً به عنوان یک تکلیف شرعی، بلکه به عنوان «معراج مؤمن» و سیری روحانی به سوی خداوند تفسیر می‌کند. امام خمینی در

این اثر، با ترکیبی از مفاهیم فقهی، فلسفی و عرفانی، به تبیین لایه‌های عمیق نماز می‌پردازد و نشان می‌دهد که هر جزء از نماز -از نیت و تکبیرة الاحرام تا رکوع، سجود و تشهد- دارای معنایی باطنی و روحانی است؛ که سالک الی الله را به تقرب الهی نزدیک‌تر می‌سازد.

کتاب آداب نماز اثر امام خمینی رحمته الله علیه یکی از مهم‌ترین آثار اخلاقی-عرفانی ایشان است که به بررسی ابعاد معنوی و باطنی نماز از منظر سلوک الی الله می‌پردازد. این کتاب که در اصل تقریرات درس‌های اخلاق امام خمینی رحمته الله علیه است، توسط یکی از شاگردان ایشان به رشته تحریر درآمده و دربردارنده نگاه عمیق عرفانی امام به حقیقت نماز و شرایط قبولی این فریضه الهی است. امام خمینی رحمته الله علیه در این اثر، نماز را نه تنها به عنوان یک تکلیف شرعی، بلکه به عنوان «معراج مؤمن» (گفتنی است که در جوامع روایی شیعه، منبع معتبری برای عبارت «الصلاة معراج المؤمن؛ نماز معراج مؤمن است» یافت نشد؛ هر چند این تعبیر در لسان اهل علم بسیار رائج و از مشهورترین کلمات در توصیف نماز شده است. بنابراین، این تعبیر، روایت نیست، بلکه از عبارات علمای متأخر رحمته الله علیه است؛ و وسیله‌ای برای تقرب به حضرت حق مورد بررسی قرار می‌دهد. ایشان با استناد به آیات قرآن کریم، روایات معصومین علیهم السلام و مبانی عرفان اسلامی، به تبیین آداب ظاهری و باطنی نماز می‌پردازد.

کتاب اسرار الصلاة یکی از آثار بسیار ارزشمند ابن فهد حلی است. وی یکی از علمای بزرگ شیعه و صاحب آثار متعدد در زمینه‌های مختلف فقه، اصول، عرفان و تاریخ است. یکی از آثار ارزشمند او، کتاب اسرار الصلاة است که به بررسی ابعاد مختلف نماز، از جمله احکام فقهی، آداب و شرایط، و مهم‌تر از همه، اسرار و معارف نهفته در این عبادت می‌پردازد. ویژگی‌های برجسته کتاب اسرار الصلاة شامل: توجه به ابعاد عرفانی و معنوی نماز است و به خواننده کمک می‌کند تا با نگاهی عمیق‌تر و معنوی‌تر به این عبادت بپردازد.

کتاب اسرار الصلاة و انوار الدعوات یکی از آثار ارزشمند و تأثیرگذار سید ابن طاووس، عالم بزرگ شیعه، است. این کتاب به بررسی اسرار و رموز نماز و دعا پرداخته و به خواننده کمک می‌کند تا با نگاهی عمیق‌تر و معنوی‌تر به این دو عبادت مهم بپردازد. ویژگی‌های برجسته کتاب: توجه به ابعاد عرفانی نماز و دعا، ارتباط با قرآن و روایات، زبان ساده و روان، توجه به جزئیات اعمال و آداب نماز و دعا و توجه ویژه به بررسی اسرار نهفته در هر یک از آن‌ها و تأکید بر عمل است.

کتاب معتصم الشیعة فی احکام الشریعة یکی از آثار ارزشمند و جامع ملا محسن فیض کاشانی، عالم بزرگ شیعه در قرن یازدهم هجری قمری است. جناب فیض در بخش صلاة این کتاب در جلد اول به روش فقه استدلالی و با استناد به ادله اربعه و با استفاده از اقوال فقها به بررسی ابعاد مختلف نماز، از جمله احکام فقهی، آداب و شرایط، و معانی باطنی آن می‌پردازد.

این کتاب مصباح النجاة فی اسرار الصلاة یکی از آثار ارزشمند و مهم شیخ عبدالحسین تهرانی، معروف به شیخ العراقین، از علمای برجسته شیعه در قرن سیزدهم هجری قمری است. این کتاب به زبان عربی نگاشته شده و به بررسی ابعاد مختلف نماز، از جمله احکام فقهی، آداب و شرایط، و مهم‌تر از همه، اسرار و معارف نهفته در این عبادت می‌پردازد. ویژگی‌های برجسته کتاب: توجه به ابعاد عرفانی نماز. شیخ عبدالحسین تهرانی در این کتاب، علاوه بر بیان احکام فقهی نماز، به ابعاد عرفانی و معنوی آن نیز پرداخته و به خواننده کمک می‌کند تا با نگاهی عمیق‌تر و معنوی‌تر به این عبادت بپردازد.

پیشینه تحقیق به خوبی نشان می‌دهد که موضوع نماز از ابعاد مختلف (عرفانی، فقهی، فلسفی، روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، تربیتی و اخلاقی) مورد توجه اندیشمندان بوده است. ما در اینجا با ارائه خلاصه‌ای از برخی کتب و مقالات ارزشمند، اهمیت و عمق این فریضه الهی را در زندگی فردی و اجتماعی، و نقش آن در معنابخشی، هدایت، آرامش‌بخشی و بازدارندگی از مفاصد تبیین

کردیم. همان گونه که ملاحظه می‌شود در خصوص نماز، آثار و اسرار آن کتابها و پایان نامه‌ها و مقالاتی نوشته شده است اما تا کنون کتاب یا رساله دانشگاهی مستقلی با هدف «تحلیل احکام ارکان نماز از منظر فقه تربیتی» نگاشته نشده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش تحلیلی توصیفی و با استناد به منابع معتبر فقهی، روایی و تربیتی به بررسی ابعاد تربیتی این دو رکن پرداخته است. سؤال اصلی آن است که دلالت‌های تربیتی فردی و اجتماعی احکام فقهی رکوع و سجود چیست؟ فرضیه پژوهش بر این امر استوار است که این دو عمل، افزون بر جنبه عبادی، تمرین‌هایی ارزشمند برای تواضع، نظم، خودشناسی، خضوع و انضباط فردی هستند و در نتیجه، به ایجاد جامعه‌ای همبسته و متعهد به ارزش‌های الهی کمک می‌کنند.

در این پژوهش، ابتدا احکام و آداب فقهی رکوع و سجود از منابع معتبر استخراج و توصیف شده، سپس دلالت‌های تربیتی آن‌ها در دو سطح فردی و اجتماعی تحلیل شده است. در این فرایند، مضامین روایی و تربیتی مرتبط با این دو رکن در کنار مبانی فقهی بررسی شده‌اند تا میان صورت ظاهری اعمال و ظرفیت‌های تربیتی نهفته در آن‌ها پیوند برقرار شود. تحلیل داده‌ها بر تفسیر مفهومی و استنباطی استوار است؛ از این رو، پژوهش در پی سنجش تجربی آثار رکوع و سجود نیست، بلکه می‌کوشد نشان دهد چگونه التزام به احکام و آداب آن‌ها می‌تواند زمینه‌ساز پرورش فضایی چون تواضع، نظم، خودشناسی و خضوع در فرد و تقویت همبستگی و تعهد ارزشی در جامعه باشد.

یافته‌های پژوهش

۱. تعریف رکوع از منظر فقهی

رکوع یکی از ارکان اصلی نماز و واجبات عبادی در فقه امامیه است. رکوع در لغت به معنای خم شدن، انحناء و خضوع است (راغب، مفردات: بی تا/۳۶۴؛ ابن منظور، لسان العرب: ۱۳۳/۸؛ فراهیدی، کتاب العین: ۲۰۰/۱). در اصطلاح فقهی، به معنای «خم شدن به اندازه خاص با قصد قربت در نماز» و «انحناء مخصوص به نیت عبادت» تعریف شده است (شهید اول، اللمعة الدمشقیة: بی تا/بی تا؛ علامه حلی، تذکرة الفقهاء: ۱۱۲/۱؛ خویی، مستند العروة الوثقی: ۳۲/۵؛ سیستانی، العروة الوثقی مع تعلیقات السید السیستانی: ۲/بی تا). تمام فقهای شیعه بر وجوب رکوع در نماز تأکید کرده‌اند و ترک آن را به صورت عمدی، موجب بطلان نماز دانسته‌اند (علامه حلی، تذکرة الفقهاء: ۱۱۲/۱؛ محقق حلی، شرایع الإسلام: ۸۱/۱؛ خویی، مستند العروة الوثقی: ۳۴/۵). این حکم فقهی دارای دلالت‌های تربیتی مهمی در دو سطح فردی و اجتماعی است، که در ادامه تحلیل می‌شود.

۲. کارکرد رکوع در تربیت فردی

۱. وجوب رکوع در نماز: تمام فقهای امامیه بر وجوب رکوع در نمازهای واجب تأکید دارند (علامه حلی، تذکرة الفقهاء: ۱۱۲/۱؛ محقق حلی، شرایع الإسلام: ۸۱/۱؛ خویی، مستند العروة الوثقی: ۳۴/۵). این حکم به لحاظ تربیت فردی دارای آثار زیر است:

○ تقویت روحیه بندگی: رکوع نماد عبودیت است؛ خم شدن در برابر پروردگار به‌طور منظم در نماز، روحیه بندگی و تسلیم در برابر اوامر الهی را تقویت می‌کند. وجوب آن در فقه، تأکیدی است بر تمرین عملی عبودیت (صدوق، الخصال: ۶۲۱/۲).

○ ایجاد عادت به نظم: نماز با ارکان مشخص و زمانبندی شده برگزار می‌شود. رکوع به عنوان جزء ثابت در ترتیب نماز، انسان را به رعایت نظم، دقت و ترتیب در اعمال عادت می‌دهد. این ویژگی در برنامه‌ریزی‌های فردی مؤثر است (علامه حلی، تذکرة الفقهاء: ۱۰۹/۱؛ خویی، مستند العروة الوثقی: ۳۵/۵؛ مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام: ۷۵).

○ پرورش صبر: در روایتی از امام صادق (علیه السلام) آمده است: «الصَّلَاةُ قُرْبَانُ كُلِّ تَقِيٍّ، وَ هِيَ أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ، فَإِنْ قُبِلَتْ قُبِلَ مَا سِوَاهَا، وَ إِنْ رُدَّتْ رُدَّ مَا سِوَاهَا» (مجلسی، بحار الأنوار: ۲۳۶/۷۹). پایبندی به انجام رکوع در نمازهای یومیه (خصوصاً در شرایط دشوار مانند بیماری یا خستگی)، تمرینی برای پایداری، التزام درونی و صبر در انجام وظایف است (نکلینی، ۱۳۹۳: ۲۶۶/۳ و ۲۶۸؛ علامه حلی، تذکرة الفقهاء: ۱۲۰/۱؛ مکارم شیرازی، انوار الفقاهه: ۲۸/۱؛ مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام: ۸۰).

۲. شرایط صحت رکوع: از دیدگاه فقههای امامیه، برای صحت رکوع در نماز، چند شرط اساسی وجود دارد: الف) انحناء: به اندازه‌ای که عرفاً رکوع شمرده شود یا دست‌ها به زانو برسند (علامه حلی، تذکرة الفقهاء: ۱۱۳/۱). ب) طمأنینه: یعنی سکون بدن در حال رکوع به اندازه ذکر واجب (محقق حلی، شرائع الإسلام: ۸۱/۱). ج) نیت قربت: انجام رکوع با قصد تقرب به خدا (خویی، مستند العروة الوثقی: ۳۶/۵). د) رعایت ترتیب بین ارکان نماز: یعنی رکوع پس از قیام و پیش از سجود (خویی، مستند العروة الوثقی: ۳۷/۵). این حکم دارای ابعاد تربیتی زیر است:

○ پرورش دقت و توجه به جزئیات: رعایت انحنای مشخص و لزوم طمأنینه در رکوع، تمرینی برای دقت در انجام وظایف عبادی و تقویت توجه به جزئیات رفتاری است (امام خمینی، آداب الصلاة: ۴۵).

○ تقویت خودکنترلی: اجبار به ایستادن با سکون در رکوع، تمرینی برای مهار حرکات بدنی و تمرکز ذهنی است که در خودکنترلی و کنترل هیجان‌ها اثرگذار است (مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام: ۷۸).

○ ایجاد تعادل در رفتار: رکوع متعادل از نظر مدت و کیفیت، مظهر میانه‌روی در اعمال عبادی است که به رفتارهای متوازن در زندگی منجر می‌شود (نک: طباطبایی، المیزان؛ طوسی، مجمع البیان؛ فیض، بیان السعاده).

۳. ذکر رکوع: فقها تصریح کرده‌اند که گفتن ذکر در رکوع (سبحان ربی العظیم و بحمده) مستحب مؤکد است (علامه حلی، تذکرة الفقهاء: ۱۱۳/۱؛ طوسی، النهاية: ۹۳؛ خویی، مستند العروة الوثقی: ۴۱/۵). این حکم دارای دلالت‌های تربیتی زیر است:

○ تقویت حافظه و تمرکز: تکرار منظم ذکر رکوع تمرینی برای تمرکز ذهنی و حافظه فعال است؛ به‌ویژه در نمازهای یومیه، این تکرار موجب تقویت تمرکز معنوی و ذهنی می‌شود (مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام: ۸۲).

○ پرورش روحیه سپاس‌گزاری: عبارت «وبحمده» یادآور حمد و شکر الهی است. استمرار در ذکر آن موجب تقویت روحیه قدردانی از نعمت‌ها می‌شود (کلینی، ۱۳۹۳: ۹۵/۲).

○ ایجاد ارتباط قلبی با خدا: در رکوع، مؤمن با زبان دل عظمت پروردگار را یاد می‌کند. این ذکر، ابزار پیوند قلبی با خداوند و تعمیق ایمان باطنی است (امام خمینی، آداب الصلاة: ۸۴).

۳-۱. رکوع به عنوان اساس تربیت اجتماعی

○ ایجاد فرهنگ فرمان‌پذیری از دستورات الهی: رکوع واجب، همچون سایر ارکان نماز، نشاندهنده تعهد جمعی مؤمنان به فرمان الهی است. تمرین مکرر این حرکت، فرهنگ التزام جمعی به قانون الهی را در جامعه مؤمنانه نهادینه می‌سازد (قرآن کریم، بقره: ۴۳؛ طوسی، النهاية: ۹۳؛ مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام: ۸۲).

○ تقویت هماهنگی در رفتارهای جمعی: در نماز جماعت، همزمانی در رکوع نوعی هماهنگی حرکتی و نظم اجتماعی ایجاد میکند. این همسویی، به مشارکت جمعی و همدلی میانجامد و در سطوح اجتماعی الگوی مناسبی برای فعالیتهای منسجم محسوب می‌شود (کلینی، ۱۳۹۳: ۳۷۵/۳؛ محقق حلی، شرائع الإسلام: ۸۸/۱).

- نمایش التزام به ارزش‌های مشترک دینی: وجوب رکوع، نشاندهنده ارزش مشترک عبودیت در جامعه اسلامی است. عمل به این حکم در میان همه طبقات، نمایش وحدت دینی و تبلور فرهنگ اطاعت جمعی است (قرآن کریم، حجرات تبلور فرهنگ اطاعت جمعی است (قرآن کریم، حجرات؛ مطهری، آشنایی با علوم اسلامی: ۳۳/۴).
- ترویج فرهنگ دقت و نظم در کارها: تمرین دقت در انجام رکوع صحیح، موجب توسعه نظم رفتاری و دقت در تعاملات جمعی و حرفه‌ای می‌گردد (مقاله نقش نماز در نظم رفتاری: ۲۲).
- کاهش شتاب‌زدگی در امور جمعی: لزوم طمأنینه در نماز جماعت، الگویی برای آرامش و دقت در کارهای گروهی است (کلینی، ۱۳۹۳: ۳۷۴/۳).
- تقویت استانداردهای مشترک رفتاری: الزام به انجام رکوع به شیوه‌ای یکسان در جماعت، موجب انسجام رفتاری و ارتقاء حس مسئولیت‌پذیری در قبال هنجارهای مشترک می‌شود (حر عاملی، وسائل الشیعه: ۳۷۵/۵).
- تقویت فرهنگ ذکر و یاد خدا: بیان جمعی ذکر رکوع در نماز جماعت، موجب گسترش یاد خدا در فضای اجتماعی و ترویج فرهنگ الهی در بین مردم می‌شود (علامه حلی، تذکره الفقهاء: ۱۱۳/۱).
- ایجاد هماهنگی در نماز جماعت: هماهنگی در ذکر رکوع، نمونه‌ای از نظم اجتماعی و وحدت معنوی در اعمال جمعی مذهبی است (حر عاملی، وسائل الشیعه: ۴۳۵/۵).
- اخلاقی: مضامین ذکر رکوع چون تسبیح و حمد الهی و حمد الهی، بیانگر فضایل توحیدی است که در اثر تکرار، روح تواضع، ادب و پاکی را در فرد و جامعه تقویت می‌کند (اعراف، فقه تربیتی: ۱۲۶).
- (از این احکام می‌توان به واقعیتی روان‌شناختی دست یافت که تکرار رفتارها در کودک می‌تواند به درون‌سازی آن‌ها کمک کند (کلینی، ۱۳۹۳: ۲۶۷/۳). از دقت و توجه فقه به اذکار و تلفظ دقیق آنها در نماز، دعا و عبادت‌های دیگر می‌توان به واقعیتی به واقعیتی تربیتی دست یافت، مبنای اذکار عبادت‌ها و مسائل ظاهری آن در تعالی روح اثر دارد (کلینی، ۱۳۹۳: ۲۶۷/۳).
- ترویج فضایل اخلاقی: مضامین ذکر رکوع چون تسبیح و حمد الهی، بیانگر فضایل توحیدی است که در اثر تکرار، روح تواضع، ادب و پاکی را در فرد و جامعه تقویت می‌کند (اعراف، فقه تربیتی: ۱۲۶). (عام‌ترین عنصر مفهوم تربیت، «تغییر و تأثیر تدریجی» است (کلینی، ۱۳۹۳: ۲۶۷/۱). از این احکام می‌توان به واقعیتی روان‌شناختی دست یافت که تکرار رفتارها در کودک می‌تواند به درون‌سازی آن‌ها کمک کند (کلینی، ۱۳۹۳: ۲۶۷/۱). از دقت و توجه فقه به اذکار و تلفظ دقیق آن‌ها در نماز، دعا و عبادت‌های دیگر می‌توان به واقعیتی تربیتی دست یافت، مبنی بر اینکه الفاظ و اذکار عبادت‌ها و مسائل ظاهری آن در تعالی روح اثر دارد (کلینی، ۱۳۹۳: ۲۶۷/۱).

۴. راهکارهای تربیتی تقویت رکوع

۴-۱. راهکارهای فردی

- درک فلسفه رکوع: فهم معنا و جایگاه رکوع به عنوان نماد اطاعت از خداوند، اساس تقویت این فریضه است. رکوع تمرین فروتنی در برابر عظمت الهی و تقویت‌کننده روحیه عبودیت است (رک: علامه طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۱، ص ۱۲۵-۱۲۲).

• توجه به باطن رکوع: همراهی ظاهر و باطن در رکوع، شرط تأثیرگذاری تربیتی آن است. توجه قلبی به ذکر «سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ» در حین رکوع، روحیه خشوع را تقویت می‌کند (رساله حقوق امام سجاده (ع)، حق الصلاة. و بحار الانوار، مجلسی، ج ۸۱، ص ۲۵۷).

• مداومت در نوافل: انجام نوافل روزانه (به ویژه نافله نمازهای واجب)، زمینه‌ساز تقویت روحیه رکوع در نمازهای واجب است. کلینی، کافی، ج ۳، ص ۴۵۳ و مستدرک الوسائل، نوری، ج ۳، ص ۹۲).

۲-۴. راهکارهای تربیتی اجتماعی

۱. الگوسازی رهبران دینی: تأثیر رفتار عملی امام جماعت در رکوع طولانی و با خشوع، بر تربیت اجتماعی مؤثر است. این الگوسازی، فرهنگ عبودیت را نهادینه می‌کند (ابن کثیر، سیره پیامبر ﷺ در نماز، ج ۲، ص ۱۰۳ و ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۳۰۹).

۲. تبیین آثار اجتماعی رکوع: تبیین پیوند بین رکوع (نماد فروتنی) و دوری از تکبر در روابط اجتماعی، جامعه را به سمت تعادل اخلاقی سوق می‌دهد. (آمدی، غررالحکم، ص ۴۰۲ و ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۳۶).

۳. برگزاری محافل تفسیر نماز: تشکیل جلسات آموزشی با محوریت اسرار نماز و فلسفه رکوع، شناخت جامعه را افزایش می‌دهد. (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۴، ص ۷۲۴ و آداب الصلاة، امام خمینی (ره)، ص ۸۷).

از آنچه گفته شد دانسته می‌شود که این رکن نماز، نظامی جامع برای پرورش انسان در ابعاد فردی و اجتماعی است. رکوع در نماز نه تنها یک عمل عبادی، بلکه تمرینی برای تواضع و انضباط در زندگی است. احکام فقهی مربوط به رکوع، چارچوبی تربیتی برای پرورش افرادی فروتن، منظم و متعهد و جامعه‌ای منسجم و همبسته ارائه می‌دهد.

۵. مفهوم‌شناسی سجود

۵-۱. تعریف فقهی سجود

در اصطلاح فقهی، سجود به معنای «گذاشتن پیشانی و سایر اعضای سجده بر زمین با قصد قربت» (علامه حلی، شرائع الاسلام، ج ۱، ص ۱۶۵) است. محقق کرکی در جامع المقاصد سجود را «وضع خاص بدنی که نشانه کامل بندگی است» (محقق کرکی، جامع المقاصد، ج ۲، ص ۲۸۷) تعریف می‌کند. محمد بن مکی عاملی (شهید اول)، اللمعة الدمشقیة فی فقه الإمامیة، باب السجود، فصل فی کیفیة السجود. و حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (علامه حلی)، تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیة، جلد ۱، کتاب الصلاة، فصل فی السجود).

۵-۲. احکام فقهی سجود و دلالت‌های تربیتی آن

۵-۲-۱. نقش سجود در رشد فردی

۱. تأثیر جسمانی

سجود به عنوان یکی از ارکان نماز، نه تنها دارای بُعد عبادی بلکه در حوزه سلامت جسمانی نیز دارای آثار قابل توجهی است. بر اساس تحقیقات علمی، حالت فیزیکی بدن در زمان سجده موجب افزایش جریان خون در ناحیه مغز می‌گردد و می‌تواند به بهبود عملکرد سیستم عصبی و مغزی کمک کند. (قربانی، عباس، و موسوی، سیدعلی. ۱۳۸۶). تأثیر سجده در سرعت گردش خون مغزی. مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، ۶(۴) (پی در پی ۲۵) (ویژه نامه)، ص ۴۹-۵۴).

۲. تأثیر معنوی

سجود به لحاظ معنوی سبب ایجاد حالت خضوع، خشوع، فروتنی و نوعی خودشناسی در برابر عظمت الهی می‌گردد. حضرت امام علی علیه السلام می‌فرماید: «تقرب الی الله بالسجود والركوع والخشوع بعظمته والخنوع» (به وسیله سجده و رکوع و خشوع در برابر عظمت حق و ذلت در پیشگاه خدای تعالی تقرب بجوی).

قرآن کریم می‌فرماید وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ (علق: ۱۹) یعنی سجده کن و به خدا نزدیک شو. این آیه نشان‌دهنده جایگاه رفیع سجود در تقرب به خداوند متعال است. این تأثیر شامل:

• تقویت ارتباط با خدا: سجود، اوج خضوع انسان در برابر خداست و روح را از وابستگی‌های مادی رها می‌سازد. (آیت‌الله مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، جلد ۲۷، ص ۸۰) علامه طباطبایی در تفسیر المیزان ذیل این آیه می‌نویسد: سجده، نشانه‌ای از عبودیت تام و تسلیم کامل است و موجب قرب واقعی به حضرت حق می‌گردد. (علامه طباطبائی، المیزان، ج ۲۰، ص ۲۵۳)

• افزایش معنویت: در حدیثی نبوی آمده است: «أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ مِنْ رَبِّهِ وَهُوَ سَاجِدٌ» (وسائل الشیعه، حر عاملی، جلد ۶، ص ۳۲۴) سجده به ویژه نوع طولانی آن، قلب را نورانی و شهود معنوی را تقویت می‌کند. (بحارالانوار، علامه مجلسی، جلد ۸۲، ص ۲۳۷)

• تعمیق ایمان: سجده، ایمان را از سطح باورهای ذهنی به تجربه‌ی قلبی تبدیل می‌کند. (مرتضی مطهری، انسان و ایمان، ص ۶۳)

• کاهش تکبر و خودپسندی: سجده، با قرار دادن صورت بر خاک، «خود برتر بینی» را به چالش می‌کشد و تمرین مکرر این وضعیت می‌تواند باعث درهم شکستن نفس اماره شود.

• افزایش فروتنی و خاکساری: سجده در حضور دیگران، به‌ویژه در جماعت، تمرین عینی تواضع جمعی است. نمازگزاری که در صف قرار می‌گیرد و بدون امتیاز فردی به خاک می‌افتد، تمرین فروتنی اجتماعی را تجربه می‌کند. (سید حسین نصر، معرفت و معنویت، ترجمه انشاءالله رحمتی، ص ۲۴۵)

• تقویت عزت نفس: برخلاف تصور رایج، فروتنی در عبادت، نه نشانه ضعف، بلکه نشانه قدرت درون است. کسی که در برابر خدا خاضع است، در برابر غیر خدا ذلیل نمی‌شود (امام خمینی، شرح چهل حدیث، حدیث ۲۷، ص ۴۶۷).

۲-۵. نقش سجود در رشد اجتماعی

۱. تقویت برابری اجتماعی

سجود در نماز جماعت، نشان‌دهنده برابری مؤمنان در پیشگاه خداست. در روایات آمده است: «النَّاسُ فِي السُّجُودِ سَوَاءٌ» (کلینی، کافی، ج ۳، ص ۳۷۴، حدیث ۱: «النَّاسُ فِي السُّجُودِ سَوَاءٌ» و صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۸۱، حدیث ۱۱۰۱: «النَّاسُ فِي السُّجُودِ سَوَاءٌ» و شیخ طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۲، ص ۳۱۲، حدیث ۱۲۵۰: «إِنَّ النَّاسَ فِي السُّجُودِ سَوَاءٌ» و حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۲۵، باب ۱۵ من أبواب السجود: «النَّاسُ فِي السُّجُودِ سَوَاءٌ») این روایت بر مساوات و برابری تمام افراد در پیشگاه خداوند تأکید دارد و نشان می‌دهد که در حالت سجود، تمام مردم از هر قشر و طبقه‌ای در یک سطح قرار می‌گیرند.

۲. ایجاد انسجام اجتماعی

سجده به عنوان نماد خضوع و خاکساری در برابر خداوند، تأثیر قابل توجهی بر تربیت اجتماعی انسان نیز دارد. عبادات جمعی به‌ویژه نماز جماعت، بستری است برای تمرین نظم، هماهنگی و همبستگی اجتماعی. حرکات‌های هماهنگ نمازگزاران در رکوع و سجود، تقویت‌کننده روحیه انسجام است. سجود هماهنگ در نمازهای جماعت، الگویی از وحدت اجتماعی و نمایش وحدت در

عبادت جمعی ارائه می‌دهد. (نک: محقق کرکی، علی بن حسین. جامع المقاصد، جلد ۲، ص ۱۸۰-۱۹۰ (باب «أحكام السجود»)) درباره تعریف فقهی سجود و جایگاه آن به عنوان اوج بندگی. و حر عاملی، محمد بن حسن. وسائل الشیعه، جلد ۴، ص ۴۰۰-۴۱۰ (باب «فضائل السجود»)) درباره روایات مرتبط با تأثیر سجود بر تقرب به خدا و پالایش نفس. و غزالی، ابوحامد. احیاء علوم الدین، جلد ۱، ص ۴۰۰-۴۲۰ (باب «أسرار السجود»)) درباره نقش سجود در ایجاد خودکوچک‌بینی و ارتباط آن با سلامت روانی. و جوادی آملی، عبدالله. مراحل اخلاق در قرآن، ص ۲۰۰-۲۲۰ (فصل «سجود؛ اوج خضوع»)) درباره تحلیل تربیتی سجود به عنوان الگوی تواضع در روابط اجتماعی. امام صادق □ می‌فرماید: «تَسَاوَوْا فِي السُّجُودِ». (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۳۲۴). در میزان علامه طباطبائی آمده است: سجود در نماز جماعت، علاوه بر تقرب به خداوند، موجب اتحاد دل‌ها در بستر عبودیت می‌شود. (علامه طباطبائی، میزان، ج ۳، ص ۱۶۷). همچنین شهید مطهری در این خصوص اشاره می‌کند که عبادت‌های جمعی، به‌ویژه نماز، زمینه‌ساز انسجام اجتماعی و تضعیف خودخواهی‌های فردی هستند. (مرتضی مطهری، پیرامون انقلاب اسلامی، ص ۱۴۵).

۳. تقویت فرهنگ تواضع

سجود جمعی، فرهنگ فروتنی را در جامعه نهادینه می‌کند و از بین برنده تفاخر اجتماعی در تعاملات میان مردم است. تحقیقات نشان داده‌اند که حرکات هماهنگ در عبادات موجب تقویت همدلی اجتماعی می‌شود. (امام خمینی (ره)، آداب الصلوة، ص ۱۳۷-۱۳۹).

۶. احکام فقهی سجود و دلالت‌های تربیتی

۱. جوب سجود در نماز

تمام فقه‌های امامیه بر وجوب سجود در نماز تأکید دارند. (نجفی، جواهر الکلام، ج ۱۰، ص ۴۵۶. و محقق حلی، شرایع الاسلام، ج ۱، ص ۸۰. و محمدحسن نجفی، جواهر الکلام، ج ۱۰، ص ۳۴۹. و امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۴۹). این حکم دارای آثار تربیتی زیر است:

رشد فردی:

• تقویت روحیه تسلیم در برابر حق: سجود، اوج عبودیت و نشانه تسلیم محض در برابر پروردگار است. (عبدالله جوادی آملی، مفاتیح الحیات، جلد ۱، ص ۲۵۶).

• ایجاد عادت به نظم و ترتیب: ترتیب ارکان نماز از واجبات است و سجود پس از قیام و رکوع، نظم وجودی انسان را تربیت می‌کند.

• پرورش صبر و استقامت: تکرار سجود در نمازهای روزانه، تمرین صبر بر اطاعت و استقامت در مسیر بندگی است. رشد اجتماعی:

• ایجاد فرهنگ بندگی و اطاعت از خدا: سجود نماد عینی عبودیت جمعی است که با تکرار روزانه، روحیه بندگی را در جامعه نهادینه می‌کند. این عمل مشترک، اطاعت از خداوند را به عنوان ارزش اجتماعی برتر تثبیت می‌نماید.

• تقویت هماهنگی در رفتارهای جمعی: همزمانی سجود در نماز جماعت، تمرینی برای انسجام اجتماعی است. این هماهنگی عملی، الگویی برای تعامل منظم در سایر عرصه‌های جمعی (مانند اقتصاد و سیاست) ارائه می‌دهد.

• نمایش التزام به ارزش‌های مشترک دینی: سجده‌های هم‌شکل در نماز، تجسم وحدت اعتقادی امت اسلامی است. این عمل، وفاداری جمعی به شریعت را به نمایش می‌گذارد و مرزهای هویتی جامعه دینی را مشخص می‌کند. (نحلاوی، عبدالرحمن. التریبه

الإسلامية أصولها و منهجها. ص ۳۰۰-۳۲۰ (فصل «الصلوة وبناء المجتمع») درباره تأثیر هماهنگی در رکوع و سجود بر انسجام اجتماعی و کاهش فردگرایی).

۲. شرایط صحت سجود

بر اساس فقه امامیه، پیشانی نمازگزار در هنگام سجود باید بر زمین (الأرض) یا بر آنچه از زمین می‌روید (ما ینبت منها) و خوردنی یا پوشیدنی نیست، قرار گیرد. (طوسی، النهایة، ص ۹۵ و علامه حلی، تذکره الفقهاء، ج ۱، ص ۱۱۶ و امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۱۷۴ و سیستانی، منهاج الصالحین، ج ۱، مسئله ۱۰۳۶ خویی، منهاج الصالحین، ج ۱، ص ۲۰۳) این حکم دارای ابعاد تربیتی زیر است:

رشد فردی:

پروورش خودشناسی در انسان: سجده بر خاک یا تربت، انسان را به یافتن اصل و ریشه خود دعوت می‌کند. امام خمینی (ره) در این زمینه می‌فرماید: «و در سر بر تراب نهادن، اشارات به رؤیت جمال جمیل است در باطن قلب خاک و اصل عالم طبیعت و آداب قلبیه آن، یافتن حقیقت خویش و اصل ریشه وجود خود است، و نهادن ام الدماغ، که مرکز سلطان نفس است و عرش الروح است، به ادنی عتبه مقام قدس، و دیدن عالم خاک است عتبه مالک الملوک. (امام خمینی، آداب الصلوة، ص ۳۵۶-۳۵۷).

• تقویت ارتباط با طبیعت: سجده بر آنچه از طبیعت برمیخیزد مانند چوب و برگ، حس بازگشت به سادگی و ارتباط با زمین را در وجود انسان زنده می‌کند. (محمدرضا حکیمی، الحیاه، ج ۱، ص ۳۸۷).

• ایجاد تعادل در زندگی: عبادت ساده در کنار خاک، ذهن انسان را از افراط در تجمل‌گرایی دور ساخته و تعادل روانی ایجاد می‌کند. (شهید مطهری، انسان و ایمان، ص ۹۸).

رشد اجتماعی:

ترویج فرهنگ بی‌تکلفی: سجده بر خاک در کنار دیگر نمازگزاران، پیامی از ساده‌زیستی جمعی و دوری از تشخیص طلبی دارد. طباطبایی، المیزان، ج ۵، ص ۳۰۴).

کاهش تجمل‌گرایی: سجود بر مهر یا چوب ساده، ارزش‌گذاری بر محتوا به جای ظاهر را ترویج می‌کند. (علامه مجلسی بحارالانوار، ج ۸۵، ص ۱۴۰: در اینجا روایاتی درباره سجده بر زمین و مواد طبیعی مانند خاک و سنگ ذکر شده که نشان‌دهنده سادگی و ارزش محتوای عبادت است. و وسائل الشیعه (شیخ حر عاملی) - ج ۵، باب ۱ از ابواب ما یسجد علیه، حدیث ۱: روایاتی درباره سجده بر زمین و چیزهای غیر مصنوعی (مانند خاک، سنگ و گیاه) آمده که بر بی‌تکلف بودن عبادت تأکید دارد. و الکافی (شیخ کلینی) - جلد ۳، کتاب الصلوة، باب السجود علی الأرض: احادیثی وجود دارد که سجده بر مهر (خاک) یا چوب ساده را به عنوان نشانه‌ای از تواضع و پرهیز از تجمل‌گرایی ذکر می‌کند).

تقویت پیوند با محیط زیست: سجده بر طبیعت، انسان را به مراقبت از زمین و عناصر طبیعی سوق می‌دهد (Seyyed Hossein Nasr, *Man and Nature*, Harper, ۱۹۹۷, pp. ۱۱۴-۱۱۶).

راهکارهای توجه به نقش تربیتی سجود

۱. راهکارهای فردی

• توجه به وضعیت صحیح بدن در سجود: تمرکز بر وضعیت بدنی در هنگام سجده باعث هماهنگی جسم و روح می‌شود و خودکنترلی فرد را در سایر عرصه‌های زندگی تقویت می‌کند.

• تمرین حضور قلب هنگام سجود: حضور قلب در سجود، تمرینی برای تمرکز ذهنی، خالی کردن ذهن از افکار مزاحم و تعمیق رابطه با خداوند است که به رشد معنوی فرد می‌انجامد.

• تأمل در معانی ذکر سجود: تدبیر در ذکرها، به‌ویژه در حالت سجده که اوج عبودیت است، فرد را به درک عمیق‌تری از جایگاه خویش در نظام هستی می‌رساند و خودشناسی او را تقویت می‌کند.

۲. راهکارهای اجتماعی

• برگزاری کارگاه‌های آموزشی فلسفه سجود: آشنا کردن جوانان با حکمت‌های سجده، از طریق برنامه‌های آموزشی، موجب ارتقای نگرش نسل جدید نسبت به عبادت و تربیت عبادی می‌شود.

• ترویج فرهنگ سجده‌های طولانی: سجده‌های طولانی تمرینی برای صبر، تأمل، خشوع و خلوت درونی است که می‌تواند به‌عنوان الگویی اجتماعی برای خودسازی جمعی ترویج شود.

• استفاده از الگوی سجود در برنامه‌های تربیتی: عبادات، قالبی تربیتی‌اند. اگر الگوی آن‌ها به مدارس و خانواده‌ها سرایت کند، جامعه‌ای اخلاقی خواهیم داشت. (نک: فیض کاشانی(ملا محسن) المحجّة البيضاء، ج ۳، ص ۵۰-۷۰ (باب «مراقبة الأفعال فی الصلاة») درباره تمرین حضور قلب در رکوع و سجود و راهکارهای فردی. و قرائتی، محسن. پرتوی از اسرار نماز، ص ۹۰-۱۰۵ (فصل «موانع حضور قلب») درباره تحلیل عوامل اجتماعی کاهش تمرکز در نماز.)

از آنچه گفته شد فهمیده می‌شود تحلیل تربیتی احکام فقهی سجود نشان می‌دهد که این رکن نماز، نظامی جامع برای پرورش انسان در ابعاد فردی و اجتماعی است. سجود در نماز نه تنها یک عمل عبادی، بلکه تمرینی برای خضوع کامل در برابر حق و مبنایی برای روابط اجتماعی سالم است. احکام فقهی مربوط به سجود، چارچوبی تربیتی برای پرورش افرادی متواضع، منظم و متعهد و جامعه‌ای منسجم و خداپرست ارائه می‌دهد.

بحث

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که رکوع و سجود را می‌توان فراتر از ارکان و حرکات عبادی، از منظر تربیتی نیز بررسی کرد. در این تحلیل، احکام و آداب این دو رکن، از جمله وجوب، رعایت طمأنینه و اندازه مقرر، و ذکرهای مربوط به آن‌ها، با پرورش ایمان، بندگی، تمرکز، دقت و خودکنترلی پیوند یافته‌اند. این نتیجه با پژوهش‌هایی که نماز را عاملی برای تقویت رابطه انسان با خدا و پرورش فضایل اخلاقی می‌دانند هم‌سو است؛ با این تفاوت که پژوهش حاضر به‌طور مشخص بر ظرفیت تربیتی خود رکوع و سجود و احکام فقهی مرتبط با آن‌ها تمرکز دارد.

از نظر فردی، یافته‌های حاضر درباره نقش رکوع و سجود در تقویت خشوع، فروتنی و کاهش خودپسندی، با رویکرد منابع تربیتی و دینی به نماز به‌عنوان زمینه‌ای برای تهذیب نفس و مهار خودمحوری هم‌خوانی دارد. در پژوهش حاضر، این آثار به دو حرکت مشخص نماز نسبت داده شده‌اند: رکوع، با صورت خم شدن در برابر خداوند، و سجود، با نهادن پیشانی بر زمین. از این منظر، سجود نماد برجسته‌تری از فروتنی و وابستگی انسان به خداوند است؛ در عین حال، پیوند میان فروتنی و عزت نفس نیز در نتایج حاضر مطرح شده است. بنابراین، مقصود از «خودکوچک‌بینی» را می‌توان فروتنی در برابر خدا و رهایی از تکبر دانست، نه تحقیر خویش یا کاهش ارزشمندی شخصی.

در بُعد اجتماعی، نتایج پژوهش حاضر با پژوهشی درباره آثار فرهنگی، اجتماعی و تربیتی نماز جماعت هم‌جهت است؛ هر دو رویکرد بر ظرفیت نماز جماعت برای تقویت نظم، هماهنگی و پیوندهای اجتماعی تأکید دارند. با این حال، پژوهش حاضر این ظرفیت را به‌طور خاص از طریق حرکات هماهنگ رکوع و سجود، احساس برابری در پیشگاه خداوند و پرورش فرهنگ تواضع توضیح می‌دهد. بدین‌ترتیب، مطالعه حاضر با تمرکز بر دو رکن نماز، سازوکارهایی را برجسته می‌کند که از طریق آن‌ها عبادت جمعی می‌تواند به تقویت همدلی و انسجام اجتماعی کمک کند.

در تفسیر این نتایج، باید میان دلالت تربیتی اعمال عبادی و اثبات تجربی پیامدهای آن‌ها تمایز گذاشت. برای نمونه، یافته‌های پژوهش حاضر درباره بهبود گردش خون، سلامت ستون فقرات یا عملکرد مغز، در چارچوب تحلیل تربیتی گزارش شده‌اند و نباید بدون استناد به مطالعات پزشکی و شواهد تجربی مستقل، به‌عنوان آثار قطعی و اثبات‌شده تلقی شوند. از این‌رو، در مقاله بهتر است این پیامدها با تعبیرهایی مانند «ممکن است با... ارتباط داشته باشد» یا «از منظر جسمانی قابل بررسی است» بیان شوند. همچنین، تقویت همبستگی و انسجام اجتماعی را می‌توان از کارکردهای بالقوه نماز جمعی دانست؛ تحقق این آثار در جامعه، به عوامل دیگری مانند کیفیت مشارکت، شرایط اجتماعی و رفتار نمازگزاران نیز وابسته است.

در مجموع، مقایسه یافته‌ها نشان می‌دهد که پژوهش حاضر با مطالعات پیشین در تأکید بر ظرفیت فردی و اجتماعی نماز برای پرورش فضایل اخلاقی و تقویت پیوندهای جمعی هم‌سو است؛ اما با محدودکردن کانون تحلیل به رکوع و سجود و پیوند دادن آثار تربیتی آن‌ها با احکام و آداب فقهی، زاویه‌ای مشخص‌تر و جزئی‌تر ارائه می‌کند. بر این اساس، رکوع و سجود را می‌توان اجزایی از یک نظام تربیتی دانست که در سطح فردی بر بندگی، خودمهاری و فروتنی، و در سطح اجتماعی بر نظم، برابری و هماهنگی تأکید می‌کند.

نتیجه‌گیری

۱. تحلیل تربیتی احکام فقهی رکوع: رکوع به معنای خم شدن به اندازه خاص با قصد قربت در نماز است. الف) وجوب رکوع در نمازهای واجب به تقویت روحیه ایمان و ارتباط با خدا و بندگی و نظم کمک می‌کند. ب) شرایط صحت رکوع (طمأنینه و اندازه خاص) موجب پرورش دقت و خودکنترلی می‌شود. ج) ذکر رکوع (سبحان ربی العظیم) تمرکز، سپاسگزاری، و ارتباط قلبی با خدا را تقویت می‌کند.

۲. ابعاد تربیتی رکوع: الف) جسمانی: تقویت سلامت ستون فقرات و بهبود گردش خون. ب) روانی: ایجاد خشوع، فروتنی، و کاهش تکبر. ج) اجتماعی: نمایش وحدت در عبادت جمعی و تقویت نظم و هماهنگی و انسجام اجتماعی.

۳. تحلیل تربیتی احکام فقهی سجود: سجود به معنای گذاشتن پیشانی بر زمین با قصد قربت است. الف) جسمانی: بهبود گردش خون و سلامت مغز. ب) روانی: ایجاد خودکوچک‌بینی و تقویت عزت نفس. ج) اجتماعی: نمایش وحدت در عبادت جمعی و تقویت فرهنگ تواضع.

۴. نقش رکوع و سجود در رشد فردی: الف) تأثیر جسمانی: بهبود عملکرد مغز و سلامت جسم. ب) تأثیر روانی: کاهش خودپسندی و افزایش فروتنی. ج) تأثیر معنوی: تقویت ایمان و نزدیکی به خدا.

۵. نقش رکوع و سجود در رشد اجتماعی: الف) ایجاد برابری اجتماعی و نمایش مساوات در پیشگاه خدا. ب) تقویت همدلی و انسجام اجتماعی از طریق حرکات هماهنگ.

نتیجه کلی: رکوع و سجود نه تنها اعمال عبادی، بلکه نظام‌های تربیتی جامع برای پرورش ابعاد فردی و اجتماعی هستند. این احکام فقهی به تقویت فروتنی، نظم، برابری، و همبستگی اجتماعی کمک می‌کنند. اجرای صحیح این ارکان نماز، جامعه‌ای متواضع، منظم، و متعهد به ارزش‌های الهی شکل می‌دهد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

این پژوهش کد اخلاق را به شماره از کمیته اخلاق دانشکده/دانشگاه دریافت کرده است. نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

جمع‌آوری داده‌ها:؛ تهیه گزارش پژوهش:؛ تحلیل داده‌ها: مشارکت نویسندگان در مقاله مستخرج از پایان‌نامه تقریباً به شکل زیر باشد: نویسنده اول: تهیه و آماده‌سازی نمونه‌ها، انجام آزمایش و گردآوری داده‌ها، انجام محاسبات، تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، تهیه پیشنویس مقاله نویسنده دوم: استاد راهنمای پایان‌نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی و نهایی‌سازی مقاله نویسنده سوم: استاد مشاور پایان‌نامه، مشارکت در طراحی پژوهش، نظارت بر پژوهش، مطالعه و بازبینی مقاله نویسنده چهارم: استاد مشاور پایان‌نامه، مشارکت در طراحی پژوهش، نظارت بر پژوهش، مطالعه و بازبینی مقاله

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

حامی مالی

مقاله حاضر با حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه انجام شد. حمایت مالی از این پژوهش از طرف دانشگاه، دانشکده در قالب پژوهانه پایان‌نامه دانشجویی نویسنده اول و همچنین پژوهانه برای سایر نویسندگان انجام شده است.

سپاسگزاری

مقاله بایستی تشکر و قدردانی داشته باشد. نمونه جملات: از معاونت محترم پژوهشی دانشگاه / مرکز به خاطر حمایت مالی / حمایت معنوی / همکاری در اجرای پژوهش حاضر سپاسگزاری می‌شود. از آقای دکتر / خانم دکتر به خاطر بازبینی متن مقاله و ارائه نظرهای ساختاری تشکر و قدردانی می‌شود. از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود. نگارندگان بر خود لازم/فرض می‌دانند از آقای دکتر / خانم دکتر به خاطر مطالعه متن مقاله حاضر و ارائه نظرهای ارزشمند سپاسگزاری نمایند.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). *تحف العقول*. قم: جامعه مدرسین.
- اعرافی، علیرضا (۱۳۹۱). *فقه تربیتی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- آمدی، ابوالفتح (۱۳۷۵ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵). *مفاتیح الحیاء*. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵). *مراحل اخلاق در قرآن*. قم: اسراء.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۸۲). *الحیاء*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). *شرائع الإسلام*. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- خمینی، روح الله (۱۳۷۶). *شرح چهل حدیث*. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح الله (۱۳۷۸). *آداب الصلاة*. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح الله (۱۳۷۹). *تحریر الوسیله*. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۰ق). *منهاج الصالحین*. مدینه العلم.
- سیستانی، علی (۱۴۱۷ق). *منهاج الصالحین*. مکتب آیة الله سیستانی.
- شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۷ق). *اللمعة الدمشقیة*. قم: دارالتراث.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین (۱۳۸۳). *الخصال*. قم: مکتبه الحیدریه.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین (۱۴۰۴ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۶ق). *تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید*. تهران: مطبعة خورشید.
- عاملی، محمد بن حسن (۱۳۹۱ق). *وسائل الشیعة*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- غزالی، محمد (۱۴۲۱ق). *إحياء علوم الدين*. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- کاشانی، فیض محسن (۱۴۱۶ق). *تفسیر الصافی*. قم: مطبعة مؤسسه الهادی.
- کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق). *جامع المقاصد*. مؤسسه آل البيت.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۳). *أصول الکافی*. تهران: دارالثقلین.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). *انسان شناسی در قرآن*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). *پیرامون انقلاب اسلامی*. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۸). *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: انتشارات صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۷ق). *أنوار الفقاهة*. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام*. دار إحياء التراث العربی.

نراقی، احمد (۱۳۸۳). معراج السعادة. قم: انتشارات هجرت.

نوری، حسین (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل البيت.

References

- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (۱۴۱۳ AH). *Man La Yahduruhu al-Faqih*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom. (in Arabic)
- Ibn Shu'bah al-Harrani, Hasan ibn Ali (۱۴۰۴ AH). *Tuhaf al-'Uqul*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom. (in Arabic)
- Ibn Tawus, Ali ibn Musa (۱۳۸۸ SH). *Falah al-Sa'il*, translated by Mohammad Reza Jabbaran. Tehran: International Publishing and Printing Company. (in Arabic)
- A'rafi, Alireza (۱۳۹۱ SH). *Educational Jurisprudence*. Qom: Research Institute for the Seminary and University. (in Persian)
- Amini, Ibrahim (۱۳۷۰ SH). *Self-Discipline*. Qom: Shafaq. (in Persian)
- Amini, Ibrahim (۱۳۸۴ SH). *Islam and Education*. Qom: Bustan-e Ketab Institute. (in Persian)
- Amidi, Abu al-Fath (۱۳۷۰ AH). *Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim*. Qom: Dar al-Kitab al-Islami. (in Arabic)
- Balkhi, Mawlana Jalal al-Din Muhammad (۱۴۰۲ SH). *The Masnavi*. Tehran: Hermes Publications. (in Persian)
- Ja'fari, Muhammad Taqi (۱۳۹۴ SH). *Islamic Education*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Allameh Ja'fari's Works. (in Persian)
- Javadi Amoli, Abdullah (۱۳۸۰ SH). *Jurisprudence in the Mirror of Society*. Qom: Esra. (in Persian)
- Javadi Amoli, Abdullah (۱۳۸۰ SH). *Stages of Ethics in the Qur'an*. Qom: Esra. (in Persian)
- Javadi Amoli, Abdullah (۱۳۸۷ SH). *The Philosophy of Religious Rulings*. Qom: Esra. (in Persian)
- Hakimi, Mohammad Reza (۱۳۸۲ SH). *Al-Hayat*. Tehran: Islamic Culture Publishing Office. (in Arabic)
- Hilli, Ja'far ibn Hasan (۱۴۰۸ AH). *Shara'i' al-Islam*. Qom: Isma'ilian Institute. (in Arabic)
- Khamenei, Sayyid Ali (۱۳۹۰ SH). *Ajwibat al-Istifta'at*. Qom: Office of the Supreme Leader. (in Arabic)
- Khomeini, Ruhollah (۱۳۷۱ SH). *Forty Hadiths*. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (in Persian)
- Khomeini, Ruhollah (۱۳۷۶ SH). *Commentary on Forty Hadiths*. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (in Persian)
- Khomeini, Ruhollah (۱۳۷۸ SH). *The Etiquette of Prayer*. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (in Persian)
- Khomeini, Ruhollah (۱۳۷۹ SH). *Tahrir al-Wasilah*. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (in Arabic)
- Khoei, Abu al-Qasim (۱۴۱۰ AH). *Minhaj al-Salihin*. Madinat al-Ilm. (in Arabic)
- Dastghayb, Abd al-Husayn (۱۳۸۸ SH). *Major Sins*. Qom: Islamic Publications Office, Society of Seminary Teachers of Qom. (in Persian)

- Daylami, Husayn (۱۳۷۷ SH). *One Thousand and One Points about Prayer*. Tehran: Prayer Promotion Headquarters. (in Persian)
- Rafiei Mohammadi, Naser (۱۳۹۲ SH). *Jurisprudence of Society*. Qom: Research Institute for Islamic Sciences and Culture. (in Persian)
- Sistani, Ali (۱۴۱۷ AH). *Minhaj al-Salihin*. Office of Ayatollah Sistani. (in Arabic)
- Shahrودي, Mahmoud Hashemi (۱۳۹۲ SH). *Dictionary of Islamic Jurisprudence*. Islamic Jurisprudence Encyclopedia Institute. (in Persian)
- al-Shahid al-Awwal, Muhammad ibn Makki (۱۴۱۷ AH). *Al-Lum'ah al-Dimashqiyyah*. Qom: Dar al-Turath. (in Arabic)
- Saduq, Muhammad ibn Ali ibn al-Husayn (۱۳۸۳ SH). *Al-Khisal*. Qom: Maktabat al-Haydariyyah. (in Arabic)
- Saduq, Muhammad ibn Ali ibn al-Husayn (۱۴۰۴ AH). *Man La Yahduruhu al-Faqih*. Qom: Islamic Publishing Institute. (in Arabic)
- Tabataba'i Yazdi, Sayyid Muhammad Kazim (۱۴۱۷ AH). *Al-'Urwah al-Wuthqa*. Qom: Islamic Publishing Institute. (in Arabic)
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn (۱۳۹۰ SH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Society of Seminary Teachers Publications. (in Arabic)
- Tusi, Muhammad ibn al-Hasan (۱۳۶۳ SH). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyyah*. Tehran: al-Maktabah al-Murtadawiyyah. (in Arabic)
- Tusi, Muhammad ibn al-Hasan (۱۴۰۶ AH). *Tahdhib al-Ahkam fi Sharh al-Muqni'ah li al-Shaykh al-Mufid*. Tehran: Khurshid Press. (in Arabic)
- Atefi, Yadollah (۱۳۹۲ SH). *Selected Poems of Shahriar*. Tehran: Zarrin. (in Persian)
- Amili, Muhammad ibn al-Hasan (۱۳۹۱ AH). *Wasa'il al-Shi'ah*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. (in Arabic)
- Ghazali, Muhammad (۱۴۲۱ AH). *Ihya' 'Ulum al-Din*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. (in Arabic)
- Kashani, Fayd Mohsen (۱۴۱۶ AH). *Tafsir al-Safi*. Qom: Matba'at Mu'assasat al-Hadi. (in Arabic)
- Karaki, Ali ibn Husayn (۱۴۱۴ AH). *Jami' al-Maqasid*. Mu'assasat Al al-Bayt. (in Arabic)
- Kashfi, Muhammad Taqi (۱۳۶۳ SH). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyyah*. Tehran: al-Maktabah al-Murtadawiyyah. (in Arabic)
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (۱۳۹۳ SH). *Usul al-Kafi*. Tehran: Dar al-Thaqalayn. (in Arabic)
- Majlisi, Muhammad Baqir (۱۴۰۳ AH). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. (in Arabic)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (۱۳۹۰ SH). *Anthropology in the Qur'an*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (in Persian)
- Motahhari, Morteza (۱۳۷۸ SH). *On the Islamic Revolution*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)

- Motahhari, Morteza (۱۳۹۸ SH). *Education in Islam*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Muzaffar, Muhammad Reza (۱۴۳۰ AH). *Usul al-Fiqh*. Qom: Islamic Publishing Institute. (in Arabic)
- Mazlum, Reza (۱۳۹۶ SH). *Educational Sociology*. Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)
- Makarem Shirazi, Naser (۱۳۷۴ SH). *Tafsir-e Nemuneh*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (in Persian)
- Makarem Shirazi, Naser (۱۴۲۷ AH). *Anwar al-Fiqahah*. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib Seminary. (in Arabic)
- Musavi Khomeini, Ruhollah (۱۳۷۱ SH). *Forty Hadiths*. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (in Persian)
- Musavi Khomeini, Ruhollah (۱۳۷۲ SH). *The Etiquette of Prayer*. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (in Persian)
- Musavi Khomeini, Ruhollah (۱۳۹۸ SH). *Sirr al-Salah: The Ascension of Spiritual Wayfarers and the Prayer of the Gnostics*. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (in Arabic)
- Najafi, Muhammad Hasan (۱۴۰۴ AH). *Jawahir al-Kalam*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. (in Arabic)
- Naraqi, Ahmad (۱۳۸۳ SH). *The Ascent to Felicity*. Qom: Hejrat Publications. (in Persian)
- Naraqi, Ahmad (۱۳۹۵ SH). *Masnavi-ye Taqdis*, edited by Hasan Naraqi. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Nuri, Husayn (۱۴۰۸ AH). *Mustadrak al-Wasa'il wa Mustanbat al-Masa'il*. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt. (in Arabic)
- Newman, Lawrence (۲۰۱۰). *The Methodology of Scientific Research*, translated by Abd al-Rahman Badawi. Riyadh: Dar al-Malakh. (in Arabic)
- Nawawi, Muhyi al-Din Yahya ibn Sharaf (۱۳۴۴-۱۳۴۷ AH). *Al-Majmu'*. Cairo: Idarat al-Tiba'ah al-Muniriyyah; Matba'at al-Tadamun al-Akhawi. (in Arabic)
- Waram ibn Abi Firas (۱۳۶۹ SH). *Waram's Collection: Islamic Etiquette and Ethics; A Translation of Tanbih al-Khawatir*, translated by Mohammad Reza Ataei. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. (in Persian)
- Hashemi Shahroudi, Mahmoud (۱۳۹۲ SH). *Dictionary of Islamic Jurisprudence*. Islamic Jurisprudence Encyclopedia Institute. (in Persian)
- Hindi, 'Ala' al-Din Ali al-Muttaqi ibn Husam al-Din (۱۹۹۸). *Kanz al-'Ummal fi Sunan al-Aqwal wa al-Af'al*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. (in Arabic)